

Árpád-kori szók magyarázatához.

Azon magyarázatokra akarok néhány észrevételt tenni, a melyeket R. PRIKKEK MARIÁN e folyóirat múlt füzetében (85—95. 1.) négy Árpád-kori szavunkról adott.

1. **Zorm.** Szándékosan írtam az első szót ebben az alakban, mert a *zarm* alak, a melyet PRIKKEK czímül vesz, csak egyetlen adatban, a tihanyi oklevélben fordul elő, míg a többi hét példában mindig *zorm*-ot találunk. Pedig nézetem szerint a következő *zorm* írásmód igen fontos körülmény a szó magyarázatának a megítélésében és olyan bökkenő, a melyet P. nem vett észre és nem háritott el. Bármint vélekedjünk az Árpád-kori kiejtésről, annyit meg kell engednünk, hogy a következően *o*-val írt hangot a mai *a*-nál valamivel bizonyára zártabban (mondjuk, hogy *q*-nak) ejtették. De ha mindjárt a mai *a*-val ejtették is, meg kellene magyaráznunk a föltételezett *szarm- vagy akár *szárm*-nak *szárny*-nyá való fejlődését. Annyival nagyobb mármost a szükség a mai *á* kifejlődésének magyarázatára, illetőleg a *szárny*-nak mint a *származ* ige alapszavának s a kérdéses régi szónak összetartozását annyival inkább kell hangtanilag is megokolnunk, mert a kérdéses szó egyetlen kivétellel mindig *zorm* (illetőleg *zormu*) alakkal fordul elő, míg a *szárny* és *származik* szavak ilyen alakkal ismeretlenek nyelvtörténetünkben.

A szónak 'ág, kiszökellés' jelentéssel való magyarázata magában véve nem valószínűtlen, azonban nincs még reá elegendő alapunk. Mert a P.-től is idézett példákból a *g u k b o l* még nem tetszik ki, hogy «a *zorm* vizekkel, még pedig mind tavakkal, mind folyókkal kapcsolatban fordul elő». Ezt legfőllebb elhihetjük a SZAMOTA észrevétele alapján, a ki megjegyzi, hogy a szó mindig vizeknél fordul elő az ő példáit tartalmazó oklevélbeli helyeken.

Mindenesetre szükséges volna a kérdéses helyeket nagyobb contextussal ismerni.

Nem mulaszthatom el annak a megjegyzését sem, hogy a *szárny* szónak ugor eredete sem teljesen bizonyos és BUDENZ utóbb a törökségből való származtatáshoz csatlakozott (NyK. XVII. 448). Ez nagyot változtat a kérdésen, s elvesztik bizonyító erejüket azok a különben találó analógiák is, a melyeket P. a finn és lapp nyelvből fölhozott.

Egyébiránt a szó mivoltának megállapításához figyelembe kell vennünk még a következő adatokat is, a melyekben nyilván szintén a *zorm* szó van meg: *Zormu*, terra, 1238-ból (Czinár); *Sormu*, loc. metal., 1240-ből (Kovács Nándornál); *Zorm*, terra, 1271-ből (u. o.).

2. **Kegiggen, kegilm, nugulm.** E három alaknak föltűnő *i* és *u* hangját PRIKKEK egyszerű nyelvjárási sajátásnak tekinti. E megoldás igen kényelmes, csakhogy az út, a mely hozzá vezet, csupa kétes és ingatag okokkal van tele. Ha sem a *kegiggen* és *kegilm* szó *i*-je, sem a *nugulm* második szótagjának *u* hangzója nem képzői eredetű, a mint SIMONYI magyarázta, akkor azt kell föltennünk PRIKKELEL, hogy a HB. nyelvjárása több esetben is mutat a mai ejtésnél két fokkal zártabb hangot (a mint a *kégy-i-lm* ma *kégy-e-lém*, *nyug-u-lm*: *nyug-a-lom*; a *kegyid-* szónál nem állna elő ilyen eset, mert ha a *kegy-* alapszó ige, akkor a frequ. *-d* képző előtt az *i* pontos megfelelője a későbbi és mai *o*, *ö*, *ő* kötőhangzónak: *nyom-o-d*, *lep-ö-d*, *bök-ő-d*, l. TMNy. 405). Mert ha csak a *kegyilm*, *nyugulm* alakokban mutatkozik ilyen két fokú fejlődés (*i* > *ë* > *e* és *u* > *o* > *a*), akkor nem moshatjuk le róluk a gyanút, hogy valami különös oka van bennük a föltűnően zártabb hangnak; más szóval ezt a dialektikus zártabb ejtést is meg kell akkor magyaráznunk.

P. szerint az erősebb zártságú hangok kedvelését a HB.-ben a következő alakok «bizonyítják világosan»: *lilkiért*, *szentvi* e helyett: *lilkeért*, *szentei*; ezek mellett a *lilkiért* első *i*-je is «könnyen magyarázható nyílt *e* helyett való dialektikus változatnak». A *nugulmabeli* alak *i*-jét is «kérdés, nem tekinthetjük-e ugyanilyennek?» (Olyan kérdés, a mire a nyelvtörténet ismerője habozás nélkül nemmel felel.) Sőt szerinte «az sem épen lehetetlen, hogy a *gimilcic* alak harmadik *i*-je szinte nyílt *e* helyett áll». Ime minden

további kutatás és bizonyítás nélkül odavetett példák, a melyeknek erejében, a két elsőt kivéve, maga a fejtegető sem hisz.

Lássuk a két «világosan bizonyító» adatot.

A *lilkiért* alakot alig vethetjük egybe a mai irodalmi *lelkeért*-tel, mert az élőbeszéd ezt tudtommal — igen kis vidék kivételével — nem is ismeri (v. ö. TMNy. 290. l.), hanem vagy *lelkéért* vagy inkább *lelkiért* alakot használ. Még kevésbé lehet a *lelkeért*-féle ejtést a régi nyelv sajátságaként kimutatni. A HB. *lilkiért*-je tehát vagy *lilkiért*-nek olvasandó (hosszú *i*-vel) s akkor olyan dialektikus sajátság, mint *ilezie* e h. *éleszsze*, *scegin* e h. *szegény*, vagy rövid *i*-vel ejtendő, a mint a mai népnyelv általában ejti a magashangú szók 3. szem. birtokos alakját (*lelkire*, *lelkinék* stb.) s a mely alak már legrégebb nyelvemlékeinkben is igen gyakori (l. TMNy. 709.).

A *szentii*-nek a későbbi *szentei* (*szentjei*)-vel való egybevetése meg abban a hibában leledzik, hogy a *szentei*-féle alakok minden valószínűség szerint újabb fejlemények a régebben általánosabb *szenti*-félék helyett (l. TMNy. 539—540). Igaz, hogy mindjárt a *szentii* mellett *ünüttei*-t ír a HB. (akárcsak a mai *szerttei*), a személyragos alakok kifejlődése azonban semmi esetre sem tartozik még a magyar nyelvtörténetnek olyan kétségtelen pontjai közé, hogy a HB. *szentii* alakjában az első *i*-t a mai nyílt *e* dialektikus változatának tekinthessük.

Mit mondjunk a többi bizonyító adatokhoz, a melyekre P. maga is kétkedve hivatkozik? A *lilkiért* első szótagbeli *i*-je határozottan zárt *ē*-nek felel meg: *lélkēm*, *lélkēt*, *lélkēs*, *lélki* tehetőség stb. A *lélek* szó ragos és képzős származékaiban a köznyelvben zárt *ē*-t találunk, s azon töveink közé tartozik e szó, a melyeknek ragtalan alakbeli *é* hangjával szemben a ragos alakok zárt *ē*-t mutatnak, mint *élég*: *éleget*, *dérék*: *dérēkat* stb. (l. TMNy. 303).

A *nugulmabeli* alak *i*-jére alig kell szót vesztegetnem. Ismervén a *-be=bel-é* rag etymológiáját s tudván az *-é* ősi lativus-ragnak gutturalis (*g>j*) eredetét, figyelembe vevén a ma is meglévő *bel-é-m*, *bel-é-d* stb. határozószókat, meg a HB.-nek fentebb is említett tényleges *é>i* változtató dialektikus sajátságát: ugyan ki vallhatja a *-beli* rag *i*-jét nyílt *e* hang változatának? Az az állítás meg, hogy «a *vilagbele*, *uruzagbele* formák i n k á b b bizonyítanak a nyíltság, mint a zártság mellett» bámulatot keltő, mert a régi

írás természetének figyelembe nem vételét bizonyítja. Minden támogatás nélkül van oda vetve ez is: «Az sem épen lehetetlen, hogy a *gimilcic* alak harmadik *i*-je szinte nyílt *e* helyett áll». Ezt a föltevést ugyancsak szükséges lett volna bizonyítani is, mert ha a mai alakból a rendes fejlődés útján visszakövetkeztetünk, a *gyümölcsök* ajakhangú kötőhangzójából régebbi zárt *ë*-re (*gyimelcsék*, *gyemelcsék*, *gyümölcsék*-féle ejtés módokra) kell visszamennünk, ebből meg a HB. *i*-jét csak úgy fogjuk magyarázni, mint a mai *égyg* és *még*-gel szemben az *iggy*-et és *mígé*-t (v. ö. ez utóbbinak mai dialektikus *mög* ejtését is).

Hogy a *nugulm* második szótagbeli *u* hangja is egyszerű nyelvjárási sajátosság (értsd: a mai, két fokkal is nyíltabb *a*-val, *nyugalom*-mal szemben), arra a következő analog példákat idézi P.: «*halalut* e h. *halálot*; *muganec* e h. *mogáne*; *angelcut* e h. *angyelkot*; *zoboducha* e h. *szobadóha*; *uruzag* e h. *úrorság*».

Qui bene distinguit, bene — argumentatur. A fölhozott példák nagyon különféle természetűek, s közülük jóformán csak egy analog a *nyugulm*-*nyugalom*-mal. Ez a *muganec*-*magának*. A többi ellen a következő kifogásaink vannak. A *halalut*-nak ma nincs megfelelő *halál-a-t* alak, tudtommal még *halál-o-t* sem találkozik. Miért kellene tehát a *halalut*-nak *halálot* helyett állani? A HB. e szavát én teljesebb tőalaknak nézem, a melyben a tárgyrag előtt az Árpád-kori *u* tövégi hangzó mutatkozik, a mely e tárgyragos alakban később nyomtalanul eltűnt, a nélkül, hogy a nyíltabbá válás processzusán keresztülment volna. Olyan adat ez mint a KTör. *ozut* és *bynut* alakjai, a melyek később már egyszerre kötőhangzó nélkül (*azt*, *bünt*) jelentkeznek. Az *angelcut*-nak a mai köznyelvi ejtésben csakugyan *angyalok-a-t* felel meg; csak hogy e többes számú tárgyragos alaknak ma is megvan a nyelvjáráásokban a zártabb kötőhangzós változata: *házakot*, *gyűrüköt* stb. (i. TMNy. 282) s tudjuk, hogy e sajátosságot több nyelvemlékünk is fölmutatja (l. u. o.). Itt tehát nem szabad pusztán az irodalmi és köznyelvi *angyalokat* alakot venni figyelembe. A *zoboducha* szónak *u* hangja sem analog a *nug-u-lm*:*nyug-a-lom*-éval, hiszen abból az *-ucht* (későbbi *-ujt*) képzőből sohasem lett *-ajt*, hanem *-ojt* alakon át *-üt*-té változott. Végül az *uruzag*-nak sem egyenes megfelelője a mai *ur-a-ság* (mert csak akkor volna analog a *nugulm*:*nyugalom*-mal). Az *uruzag*-ból közvetlenül *ország* lett az *u* kötőhang-

nak olyan eltűnésével mint a fentebbi *halálut*, *ozut* példákban. Az *uraság* szót, a meglevő, de a nyelvérzékre nézve elemeiben elhomályosult *ország* mellett, az *úr* szóból és a *-ság* képzőből mintegy másodszer alkotta meg a nyelv (v. ö. *soka-ság*, *gyorsaság*). Ép úgy, mint a mai *idő-n* nem a régies (ma speciális jelentést viselő) *idén*-nek az elváltozása, hanem az *idő* szóból az *-n* rag közönséges hozzájárulásával úgyszólván előttünk keletkezik.

Marad tehát P. számára egy analogia a HB. *nugulm*-a mellett, a *muganec*: *magának*, a mi ugyan édes kevés arra, hogy a *nugulm u* hangját képzői eredetűnek ne tekintsük. Sőt ha figyelembe vesszük, hogy a *mag* 'semen' szó, a melylyel a visszaható névmás eredetileg azonos, a régi nyelvben a közvető *o* hangzós alakkal is előfordul (*mok* NySz.), s hogy ez a *mog* ejtés néhol máig is fönmaradt (MTSz.): nem fogjuk a *muganec* alakot sem teljesen analognak tekinteni a *nugulm-nyugalom* esetével.

A mi ez utóbbit illeti, még csak azt említem meg, hogy a HB.-beli zártabb adat nem is áll magában. SZAMOTA idézi a következő oklevélbeli alakokat: *Nugulm* 1221-ből, *Nyugulmfa* 1328-ból (NyK. 25: 148).

3. **Birsagnop.** A HB. e kifejezése P. szerint nem az 'itélet napját', hanem a 'büntetés napját' jelenti, nem volna tehát igaza Révaimnak, hogy a *bírság* szónak előbb 'iudicium' volt a jelentése. Az új magyarázat szerint a *bírság* szó ebben az összetételben is azt tenné: 'mulcta, pœna, büntetés'. Ebben annyira nincs igaza a magyarázónak, hogy hosszasan nem is kell czáfolnom a bizonyítékait.

A kérdéses latin imádságnak egész tartalma arra vall, hogy benne az utolsó ítélet napja (*dies iudicii*) nem a bosszúállás, büntetés napjaként van képzelve és kifejezve, hiszen épen azért könnyörög az oratio, hogy Isten a halottat az ítélet napján «inter sanctos et electos suos resuscitari faciat». Ez a gondolat kizárja az egyoldalú bosszúállás sötét képzetét.

De hisz sem erre az erőltetett föltevésre, sem a *iudicium* szónak középkori 'mulcta, (mai értelemben vett) bírság' jelentésére nincs szükségünk, mikor megvan a mi *bíró* 'ítélő' szavunk! Én a magam részéről annyira kétségtelennek, világosnak találtam a *bírság* szónak ezt az eredeti 'ítélet' jelentését, hogy mint szükségtelen bizonyítékra el is felejtkeztem munkámban (70. l.) a *bíró*

szóra hivatkozni. A két szó közötti eredeti és jelentésbeli összefüggés világos: *bir-ó* = ítélő, *bir-ság* = ítélés, ítélet (v. ö. *imádság, vét-ség, siet-ség* stb.).

4. **Eleve.** PRIKKELENEK e szóra vonatkozó ötletét sem mondhatjuk szerencsésnek. Habár a fölvilágosító latin kifejezést (*primum Adam patrem nostrum*) már Hunfalvy is így értette: ‚első atyánkat‘, vagyis a *primum* szerinte is jelző, a *patrem* jelzője, s nem határozó: mi mégis szokatlannak tartjuk prózában az ilyen fordítás alapjául föltett szórendet s a közönséges latin beszédmód szerint *Adam primum patrem nostrum*-ot várnánk. Viszont nem találjuk kifogásolhatónak a *primum* határozónak szereplését, sem *elevé*-vel való fordítását. A latin mondat ugyanis tulajdonképp nem ‚teremtésről‘, hanem ‚malasztal való megajándékozásról‘ (*gratia gratificaverat*) beszél. Ezt tette az Isten először Ádámmal. Később, miután ‚avec oz tiluvt gimilstwl‘, megharaguvék az Isten és ‚veteve wt ezt muncas világbele‘ stb. Ez azt hiszem elég világos összefüggés arra, hogy a *primum* határozót megérthessük. A magyar pap azonban a *gratificaverat* árnyéklatot elejtette s helyébe a *teremt* szót iktatta, de megtartotta a latin *primum* határozót. Ha tehát megütközünk, mint P. teszi, a magyar mondat értelmén, legföljebb ügyetlen fordításnak kell mondanunk e helyet.

Azonban P.-nek magyar értelmezése már magában véve is valószínűtlen, még pedig főképen a személyragos alak fölvétele miatt, a mit maga is érezni látszik. A ‚teremtője Istentől‘ kifejezés nem teljesen analog a fölvetett ‚*eleje* mi ösünket‘ kifejezésmóddal. Amabban szükséges a *-je* birtokos személyrag, mert az Isten teremtője Ádámnak. Emitt nemcsak fölösleges de erőltetett is, hiszen az *elő* szót mint melléknevet általánosan használja a régi nyelv s a szorosabb személyi vonatkozás nélkül álló *fele, java, eleje*-féle jelzők nagyon is újszerű fejlődéseknek mutatkoznak. Régi íróink pl. a ‚*fele* részt, *fele* részben, *java* részben‘ stb. kifejezések helyett is következetesen ‚*fél* rész, *jó* rész‘ kifejezésmódot használnak (l. NySz.). Mindaddig, míg amazokra a régi nyelvből példákat nem tudunk idézni, maradjunk meg az eddigi és természetesebb magyarázat mellett.

ZOLNAI GYULA.